

De vooravond

Van Rashid Novaire verscheen eerder

Reigers in Caïro

Maïstroest

Het lied van de rog

Afkomst

Hoogmoed

Zeg maar dat we niet thuis zijn

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Rashid Novaire

De vooravond

Ambo|Anthos
Amsterdam

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

ISBN 978 90 263 5463 2

© 2021 Rashid Novaire

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Reilika Landen/Arcangel Images

Foto auteur © Ruud Pos

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

31 december – 8 januari

31 december 1938

Eigenlijk wilde Trude haar broer niet ontvangen. Ze zag hem naar haar zwaaien vanuit de trein. Stil stond ze op het perron tussen meisjes die roken naar eau de cologne, oudere heren in zwarte pakken en dames in wollen mantels. Ze zwaaide niet terug. Als een van de eersten stapte hij uit. Zijn bezittingen waren in twee kartonnen dozen met touw eromheen gepakt. Hij droeg een dunne, versleten visgraatjas in het midden van de winter.

Kalm trok ze haar hoedje recht – dat van een veel betere kwaliteit was dan de vilthoed die ze had afgedragen tot ze Johannes Sondervan ontmoette – en ze lachte om haar afkeer van haar broers armoedige verschijning te verbloemen. Een van de zakken van Rudi's jas hing los. Wat rook ze toch? Een zweem van zweet. Een geur van kruiden. Ze vond het niet erg om met zo'n armoedig type door dit fraaie station te wandelen, maar ze zag ertegen op om haar broer aan haar verloofde voor te stellen. Rudi klonk overdreven vleierend. 'Wat zie je er mooi uit.'

Haar hand op zijn arm. Warme adem op haar wang. 'Dank je wel,' zei ze.

De brand die hier onlangs had gewoed was opeens in haar gedachten. De kinderen voor wie ze zorgde dicht tegen zich aangedrukt. De brandweer had lang gevochten tegen de machtige vlammen, een vuurgloed die uitwaaierte door de stationshal.

Naar treinsporen die terug naar huis, naar Duitsland leidden. Waren ze verwoest door de brand? vroeg ze zich af. Wat was het de volgende dag een vreemd gezicht geweest. Bluswater bevroren tot ijspegels waardoor het station wel een spookpaleis leek. Maar de treinen waren al gauw weer gaan rijden.

Ik zal hem meteen vertellen over de oproep, dacht ze, maar ze hield zich in en vroeg hoe zijn reis geweest was.

‘Ik had iets om te lezen.’

Waarom moest hij daarbij glimlachen? Zag ze het goed dat hij rilde? ‘Wil je mijn sjaal?’ Ze ging op haar tenen staan om de wol om Rudi’s schouders te draperen. Ze staaarde langs hem heen, maar ze zag nog net zijn wimpers, dik en donker, net als vroeger, ook zijn blik was onveranderd. Een ernstige blik die haar bij dit winterse licht deed denken aan mannen op oude Hollandse schilderijen, haar ogen gleden langs de volle, wat vrouwelijke mond. Haar handen streken langs zijn hals, nu lachte hij, breed, tot in de plooitjes bij zijn ooghoeken.

Samen verlieten ze het perron. Wat liep hij licht. Haar passen werden er gek genoeg ook lichter van. Tijd om zich het dikke jongetje te herinneren dat Rudi vroeger was geweest, kreeg ze niet.

Op het stationsplein stond haar verloofde in de schaduw van een auto op hen te wachten. Achter hem was een bouwput. Een van de bouwvakkers droeg stenen in kleine stapeltjes op zijn schouder de ladder op en riep wat naar Johannes. Haar verloofde lachte hard en de man klom de ladder weer af en begon tegen hem te praten.

‘Ik moet je wat vertellen,’ zei ze tegen Rudi. ‘Ik heb pas een oproep gekregen uit Duitsland. De regering wil dat wij dienstmeisjes terugkomen.’

Hij hield halt. ‘Ik ving iets op aan de grens.’

‘Op 4 januari moet ik me melden op het consulaat in Amsterdam. Mijn paspoort is maar geldig tot begin februari. Als je niet teruggaat, verlengen ze je pas niet. Dan ben je geen Duitser meer.’

‘Ik ben mijn staatsburgerschap straks ook kwijt, vanwege mijn krijgsdienst in een vreemd land.’

‘Dat weet ik,’ zei ze. Ze stonden stil tegenover elkaar. Ze schrok van zijn gespannen blik.

‘Wat ga je ze daar op het consulaat vertellen, Trude?’

Ze keek uit over het plein. Mensen liepen gejaagd langs elkaar. Een jongetje leek iemand te zoeken. Een lange man ventte zure bommen die niemand kocht.

‘Over mijn trouwplannen. Ik vroeg aan mijn Johannes: “Wat doen we nu?” en hij zei: “Dan gaan we toch eind januari trouwen, anders zien we mekaar niet meer.” Gelukkig heeft hij al een ariërverklaring. Ik was bang dat het lang zou duren, alles, de papieren. “Als u geen Ehfähigkeitszeugnis hebt, kunt u hier niet trouwen,” zei de man op het stadhuis tegen ons. Maar ik heb een telegram gestuurd naar onze vriend Willy en wat denk je? Hij gaat de papieren snel in orde maken.’

‘Heb je al een trouwdatum?’

Ze keek om zich heen. ‘Niemand weet dit nog. 31 januari. Je bent te vroeg gekomen.’

Hij begon beleefd te lachen. Ze schrok ervan hoe mooi en open zijn gezicht werd als hij lachte. Om haar verlegenheid te verbergen keek ze naar het plekje tussen zijn wenkbrauwen en stelde zich voor dat daar een lieveheersbeestje was neergestreken waarvan ze de stippen moest tellen. Ze wist niet goed of ze hem gemist had de afgelopen jaren.

‘Het spijt me, Trudi.’

Wat speet hem, vroeg ze zich af. O ja, dat hij niet bij haar huwelijk kon zijn.

Zijn zachte stemgeluid maakte haar in de war. Ze wilde niet dat hij veel ging praten. En al helemaal niet over waar hij allemaal was geweest. Met haar blik zocht ze haar verloofde. Zou Johannes het ongepast of misschien zelfs onaantrekkelijk vinden dat ze niet op de verhalen van haar broer zat te wachten?

‘Het was moeilijk om toestemming te krijgen je te bezoeken, Trude,’ zei hij nerveus. ‘Het lukte pas toen ik contact opnam met

onze Bruno in Dachau. Ik had niet gedacht dat hij me op een dag zo zou helpen.’

Ze staaarde naar een bruin vlekje op Rudi’s hand. De kampen. Veel mensen spraken erover. Ze wilde dat ze gewoon trots op Bruno kon zijn. Even dacht ze aan een artikel in het krantenarchief van haar verloofde. Het kwam uit een gereformeerde krant en had tranen in haar ogen gebracht. 11 NOVEMBER 1938. DE BANIER. DUITSCHE JODEN OPGEJAAGD – VREESELIJKE TOONEELEN VAN VERWOESTING EN ELLENDE, luidde de kop, en de inleiding rept van een ‘ware orgie van Jodenhaat’. Ze was gestuit op een paar regels: *In een gesprek met een buitenlandschen journalist voorspelde een bruinhemd ergere dingen. Hij gaf toe dat de actie tegen de Joden voorbereid is, doch zeide: ‘De hoogereren weten het natuurlijk niet en wij dragen, zooals vanzelf spreekt, niet ons uniform wanneer wij het doen.’* Die zinnen waren een troost voor haar geworden. ‘Natuurlijk helpt Bruno je,’ zei ze kortaf en ze staken het plein over.

‘Ah, u bent de broer uit Marokko,’ zei Johannes.

Rudi zette zijn twee dozen op de grond en stelde zich voor. Johannes bood aan zijn bekpakking te helpen dragen, maar Rudi schudde van nee en nam het gerafelde touw vermoeid weer in zijn handen. Ze liepen met zijn drieën door de vervallen wijk bij het station. Op straat was het druk. Een wasvrouw botste met een volle mand tegen Trude aan. Johannes wilde een katoenen broekje dat gevallen was voor haar van het asfalt rapen, maar ze hield hem tegen. Vanuit smalle bovenramen staarden moeders met kinderen op hun arm hen nieuwsgierig na. Trude vroeg zich af of ze meteen zagen dat zij buitenlanders waren. Of misschien wisten sommigen van hen wel van Johannes’ illegale praktijken. Zelf kwam ze niet vaak in deze wijk. Nu ze haar broer voor het eerst door Utrecht zag lopen, dacht ze terug aan haar eerste dagen in deze stad. Ze had gereageerd op een advertentie van de familie Boissevain, *Stütze der Hausfrau gesucht*. Ze was zo jong en opgewonden geweest, het was

alsof ze haar heimat in één keer teder was vergeten; zeventien jaar en voor het eerst weg van huis. De familie was blij met haar. Meeneer Boissevain had de buurman verteld dat ze goed schoonmaakte en zelfs een gedicht van Rilke kon citeren.

Waar keek Rudi naar? Gretig wierp hij een blik op een bioscoop op de gracht. Hoelang was hij al niet naar de film geweest? Het ergerde haar dat ze nu moest denken aan hoe hij vroeger de naam Ossi Oswald uitsprak: koel en sensueel en ook vertrouwd, alsof hij persoonlijk haar laatste film had geregisseerd.

Bruno had haar geschreven dat hij weleens in Berlijn rondhing in een *Fernsehstuben*. Daar kon je zien hoe er op het televisiescherm ernstig lotto werd gespeeld, zwartgeklede rijksambtenaren zagen toe op de jubileumtrekking. Hij had mama ook over een andere televisie-uitzending verteld. Antropologisch onderzoek naar de rassen. Een jongedame nam ergens in de buitenlucht een passer ter hand om de schedel van een niet-ariër op te meten. 'Belangwekkend' had hij die beelden genoemd.

Ze ging sneller lopen. Nu kwamen ze bij een lange, smalle straat. De gevels hielden licht voorover. Het schemerde al. Aan het eind van het straatje lag de sigarenzaak. Een kapotte handkar met slechts één wiel stond tegen de blinde muur naast de hoge deur waar haar verloofde naar binnen ging, hij haastte zich om een praatje aan te knopen met een van de klanten. Geen vrouw, gelukkig.

Rudi bleef staren naar het gebarsten pleisterwerk van de voor-gevel en het kleine bordje waarop SONDERVAN SIGAREN stond.

'Hier zal ik straks gaan wonen. Boven zijn er drie kamers. Johannes heeft aan de eigenaar gevraagd of jij deze dagen de logeerkamer mag betrekken.' Gauw wees Trude naar de etalage. 'Kijk. Dit is dus de sigarenzaak waarover ik je schreef.'

'Het is werkelijk een mooie zaak.'

Het bleef even stil. Rudi keek Trude maar half aan toen hij vroeg hoe het ging met iedereen thuis.

'De mannen zijn opgeroepen. Alleen Klaus is afgekeurd.'

‘Hoe gaat het met mama?’

‘Ze is gezond. Ze vindt het huis zo leeg.’

‘Ja.’

Zijn vragende blik bleef op haar rusten. Ze zweeg. Mama had niets meer over Rudi gezegd aan de telefoon of in haar laatste brieven. Trude was niet vergeten dat hun moeder zich een middag lang in een donkere kamer had teruggetrokken toen ze hoorde dat Rudi zich in Frankrijk had gemeld bij het Vreemdelingenlegioen voor Noord-Afrika. Later lachte ze niet om de grappen die door de broers over Rudi werden gemaakt. Maar ze had hun ook niet gevraagd ermee te stoppen.

Rudi sloot zijn ogen alsof hij een herinnering opriep. ‘Het is net een droom om in Nederland te zijn. Ik ken alleen de grens en het gevoel dat ik altijd verder wilde, het land in, reizen... Voor mij is Nederland het vertrouwde onbekende.’

‘Je wilt zeker ook weten hoe het met Bruno gaat. Ik heb hem het laatst gezien bij de intocht in het Rijnland. Hij zag er goed uit. Hij was kalm geworden. Dat hij als opzichter in Dachau kon werken was een grote kans voor hem.’

Rudi rechtte zijn rug, ze zag dat hij moeite moest doen zijn misprijzen te verbergen. ‘Ik wil graag foto’s van mama zien,’ zei hij.

Ze gaf hem een bemoedigend klopje op zijn rug.

Rudi kwam de sigarenzaak binnen met de dozen in zijn armen. De mensen keken opzichtig naar hem. Hallo, ging het door hem heen, ik ben hier om het huwelijk van mijn zusje te voorkomen. Maar hij wist niet eens wie hier in de winkel van het aanstaande huwelijk op de hoogte was. Achter de toonbank stond een jongeman – de verloofde stelde hem aan Rudi voor als zijn knecht Japie – uitgebleekte sigaren te sorteren in een houten kistje. Hij zocht naar iets, ijsbeerde een paar keer langs de vitrinekasten, die op Korinthische zuiltjes rustten.

‘Dit is Rudi Kuña, Trudes broer. Weet je waar Marokko ligt? Goed zo.’

Rudi keek rond. De winkel viel hem tegen. Trude had deze fraai-er beschreven in haar laatste brief. De voorgevel, die een groot pand leek te beloven, verborg een pijpenlade. Een matglazen schuifdeur scheidde de winkel van een achterraimte, en erop hing een reclameposter van het sigarettenmerk Mokum, met de tekst: EEN GULDEN VOOR VIJFENTWINTIG SIGARETTEN. Uit de muren staken roestige haken – die moesten te maken hebben gehad met de zaken die hiervoor in deze kamer hadden plaatsgevonden. Er dwarrelde stof, maar er hing geen muffe geur. Het rook natuurlijk naar sigaren. Het geluid van een koebel. Hij keek om. Het werd nog voller in de winkel. Hij durfde zijn blikken niet zo vrijelijk te laten ronddwalen als hij in Noord-Afrika gewoon was geweest.

Johannes boog zich naar Japie, informeerde naar nieuwe zendingen en koos toen twee sigaren uit een doos. Deze gaf hij aan Rudi, die ze snel in zijn borstzak stak.

Twee vrouwen, meer opgedirkt dan Trude, kwamen lachend de zaak binnen. Trude deed een stap opzij en staarde verlegen naar de houten wig waarmee de deur op warme dagen open werd gehouden. Een van de vrouwen was rijzig, met een paarlemoerkleurige huid en rozige lippen. Ze wierp lachend haar sjaal af, veegde haar voeten ritmisch op de mat alsof ze op dat kleine vierkant kon gaan tapdansen. Johannes schoot op haar af, misschien omdat ze de aandacht trok. Nu tilde ze ook nog haar rokken een heel klein beetje op. Rudi zag dat ze het soort kousen aanhad waardoor het leek of ze helemaal geen kousen droeg.

‘Dit is Annie Steenhuis, mijn huishoudster,’ zei Johannes met een rood gezicht tegen Rudi.

‘Mijn naam is Rudi Kuña,’ zei hij zacht. Zijn Nederlands kwam als vanzelf, hij had het geleerd toen hij smokkelde in de grensstreek.

‘Hij komt net uit Marokko,’ zei Johannes.

Annie Steenhuis keek hem even stil aan. ‘Zo’n knappe man. Trude heeft nooit iets over u gezegd. Gaat u mee naar ons oudejaarsfeest?’

Trude tikte Johannes op zijn rug ten teken dat hij door moest lopen.

Op de trap kreeg Rudi een sleutel. 'Maar de deur is bijna altijd open,' zei Johannes wat zachter, alsof het een geheim betrof. Boven bevond zich een smalle gang, nauwelijks breder dan de loopplank van een schip, er hingen geuren van zoete rook, stof, verbrand hout en pakpapier, de gang leidde naar de keuken, waar ze een blik op wierpen, een vettig, donker hokje. De woonkamer oogde fraaier. Er stond een grammofoon in een hoek. Een bos rode anjers prijkte op een lange eettafel.

'Wacht. Ik help u uw bezittingen te tillen.'

'Nee, dank, het gaat wel.' Rudi wilde niet laten merken hoe licht de dozen waren.

Ze kwamen bij de logeerkamer. 'U zult wel moe zijn van het reizen,' zei Johannes. 'U blijft best wat dagen, zei Trude. Ik kan u helaas geen maaltijden aanbieden. Het spijt me.'

'Ik red me wel,' zei Rudi. Haastig knielde hij neer en zocht, graaide bijna, met twee handen in een van de dozen, naar een zakje vijgen dat hij op de markt in Asilah had gekocht, maar hij vond niets en zag Johannes al naar beneden snellen.

In de logeerkamer keek Rudi naar het spinrag bij het raam, naar de kieren in de vloer waardoor je de geluiden van een binnenkomende klant beneden kon horen, naar de muren waarop je de contouren kon zien van een lijst of een spiegel die daar ooit had gehangen.

Hij zette de kartonnen dozen naast een bed dat tegen de raamkant was geschoven. De ruimte was bijzonder smal en donker, en had een hoog plafond. Er hingen een paar planken aan de muur waarop glazen pullen stonden. In de gebarsten wasbak, niet groter dan een fonteintje, stond nog zeepwater. Een stapel kranten lag op een tafeltje. Er waren verder een kast en nog een tafel. Een eigen ruimte. Rudi veegde een traan weg. Jaren had hij op de kazerne in

Marokko een kamer met andere mannen gedeeld. Aan de Algerijnse kust had hij met Ahmed geslapen. Het was eenzaam voor hem geweest om voortdurend tussen anderen te verkeren.

Dus ze had nooit over hem gesproken, dacht hij. Met de huís-houdster niet, corrigeerde hij zichzelf meteen.

Hij bevoelde het reisdocument en het doorgangsvismum in de binnenzak van zijn jas en haalde deze tevoorschijn om ze op de bovenste plank te leggen. Hij bukte zich en ontrafelde het touw dat om de tweede doos heen was gewikkeld. Een voor een haalde hij de spullen eruit. Een blok scheerzeep, een leren buidel, een djellaba die hij in de zoek van Casablanca had gekocht, een fles pinard, een blik nooddrantsoen, een plaatje dat hij een tijdlang in zijn portefeuille had bewaard – Christus aan het kruis, vóór hem een man in een bruin hemd met de hakenkruisvlag, een andere bruinhemd naast hem heft zijn hand voor de eed en eronder stond: *Heer, zeggen onze strijd, Adolf Hitler* –, een paar kleren en, wat hem het dierbaarst was, de kleine steen die hij in de bergen had gevonden. Er stond een vage tekening op.

Honderden of misschien wel duizenden jaren geleden hadden mensenhanden er iets op afgebeeld. Rudi bevoelde de steen, even legde hij hem op de plank, maar hij besloot hem in de binnenzak van zijn jas te bewaren. Hij keek om. Het grijze middaglicht viel op de doos en onderin zag hij nog iets liggen, een briefkaart die hij er niet zelf in had gestopt. Er kleefde zand aan. Hij herkende het handschrift:

Schrijf of bel me niet op het adres in de rue des Anglais dat ik je heb gegeven. Dat was een vergissing. Probeer me niet meer te zoeken. Ik wens je een goed leven.

Bon courage,

Ahmed

Hij las de briefkaart een paar keer en draaide die om. Op de achterzijde was in het Tamazight de tekst van een liedje gekrabbeld.

Hij liep naar zijn bed met de gehaakte spreij, die netjes tot halverwege het kussen was opgetrokken. Het was of hij in een dikke vloeistof zonk en bleef zinken. Hij kon niets anders bedenken dan met zijn wijsvinger wat zand van tussen de kieren van de houten vloer te pulken en er zachtjes mee langs de kaart te strijken.

Een kou joeg door hem heen. Het was niet moeilijk om meteen te proberen aan iets anders te denken. Trude had hem niet omhelsd op het perron. Alsof ze iets voorvoelde.

Gauw propte hij twee droge biscuits naar binnen, in meer eten had hij geen trek. Uit de binnenzak van zijn jas viste hij het school-schrift vol gedichten van Rilke die zijn zusje voor hem had overgeschreven. Hij sloeg het open in het grijze daglicht. Een streng meisjeshandschrift.

Gedachteloos stopte hij de briefkaart in het schrift.

Als Rudi 's avonds in de bergen niet had kunnen slapen en de gedichten las, hoorde hij haar stem als ondertoon van de wind. Ge-fluisterde klanken terwijl hij keek naar de gloed van de vuren die, gezien over de zandheuvels, in de verte brandden. Geluid van cicaden. Bij een truck onder een dadelpalm werd in de schemering een schaap geschoren. Overal legionairs die hun machinegeweren aan het poetsen waren. Dan ging de zon onder. Bloedrood licht gleed over het ronde metaal van de kanonnen achter de barbette. Plot-seling klonken gewerschoten van beneden. Daarna was het stil. Wat fluisterde Trude in zijn oor op die nachten in Marokko? *Je was te laat om afscheid van Vati te nemen.*

Steeds hetzelfde verwijt in zijn oren. Alsof ze hem had inge-haald, daar op die legerpost aan de rand van de woestijn. Zoals mannen in naziuniformen hen vlak na zijn vaders begrafenis, waar hij wél was, op de Westring hadden ingehaald. Zoals hier in Utrecht de naam van het concentratiekamp waar zijn broer werk-te hem inhaalde. *Dachau.*

Gevolgd door de naam van het kamp waar hij zelf heropgevoed zou worden.

Arbeitshaus Kislau.

De angst kwam opzetten. Gauw concentreerde hij zich op wat Trude hem had verteld op het station. Hij had, voor de ambtenaren hem in Marseille hadden bijgepraat, niet gedacht dat de regering die hem wilde interneren ook een plan had voor zijn zusje. Hebbes, jonge vrouwen onder bedreiging terug naar de heimat.

Bon courage.

Hij ging op de rand van zijn bed zitten. Hoelang al? vroeg hij zich af, hoelang hadden die woorden van Ahmed al in zijn bagage verstopt gezeten?

13 december 1938

Ze had een brief van de Duitse regering gekregen. Het was laat in de middag. Een baan zonlicht viel door een klein raam en bescheen het papier in haar trillende handen. Een sommatie. Het vaderland riep. Ze dacht aan de vorige keren dat de heimat geroepen had. Mutti had een blindedarmontsteking gehad en moest verzorgd worden, het heimwee met de kerstdagen, het verlangen naar de Emscher, die door Bottrop stroomde, al bracht deze rivier zoveel vuil mee. Toen had ze haar koffers niet kunnen pakken. Maar nu las ze dat de regering iets van haar verwachtte. Ze moest zich melden op het consulaat in Amsterdam. Dokter Boissevain had haar gezegd hoe vreselijk hij het vond dat als de meisjes weigerden, hun het staatsburgerschap werd ontnomen.

Trude legde de oproep op het kastje in de hal. Haar hart bonsde in haar keel. Misschien waren ze in haar land bang dat ze een Feind werd. Ze dacht terug aan de laatste keer dat ze Duitsland had bezocht, in 1936, toen ze met haar broer Theodor mee mocht naar een kazerne. De soldaten zaten te praten over sterkedrank. Over saki en arak en jenever. Volgens een van de soldaten zou het laatste drankje uit rijst gestookt worden. En zij was zo'n flapuit, dus ze zei: 'Nee, dat wordt uit graan gestookt.' Hoe ze daarbij kwam, vroeg een van hen. Hij wist het precies: rijst uit de Hollandse koloniën. Ze zei: 'Nee, werkelijk, ik weet het toch, ik kom uit Holland.'

‘U komt uit Holland, dat geloof ik niet.’ Ze had haar pas tevoorschijn gehaald en een fotootje van haar en haar vriendin Clara op klompen in een fotostudio. Het was stil geworden. Eerst begreep ze het niet, maar toen zag ze een van de waarschuwingsplakkaten op het station met de tekst: *VORSICHT BEI GESPRÄCHEN. ACHTUNG, FEIND HÖRT MIT.* Zagen ze haar aan voor een spion? Ze had het niet kunnen geloven.

Al was het soms wel nodig om orde op zaken te stellen, dacht ze nu, want er waren heel wat meiden die bij een Joods gezin in dienst waren en dat wrong toch met de Duitse normen en waarden. Ze schoof de sommatie rustig terug in de enveloppe en stopte die in de zak van haar schort. Duitsland was ver weg.

Er stak een gestage wind op toen Trude de doktersvilla verliet. In de gebouwen om haar heen boden brede ramen zicht op muren vol olieverfschilderijen, verlicht door kroonluchters aan hoge plafonds.

In het centrum volgde ze een paar krantenjongens, de kranten in hun handen woelen alle kanten op.

‘Wilt u een rijtuig, mevrouw?’ vroeg een keurige jonge man, in tweedelig pak gestoken.

‘Nee.’ Ze lachte, maar hij had haar katoentje al gezien onder haar winterjas. Ze liep door de menigte en passeerde goedgeklede mannen en vrouwen, hun gezichten rood van de kou, de mannen met hun donkere snorren opgetogen, de vrouwen uitgelaten maar met hun gezichten verborgen in weelderige wol. Ook aan de overkant van de straat stond een koets met voornaam, lachend gezelschap. Trude vroeg zich af of ze thuis een Duits meisje hadden. Dat zou wel niet. Ze stelde zich de huishoudens die het opeens zonder Stütze moesten doen meer in mineur voor. Nederlandse meisjes kozen niet zo gauw meer voor de dienst. Ze wankelde, struikelde.

‘Kijk uit waar je loopt, beste meid!’ brulde een van de mannen.

Ze koos de weg over de Oudegracht, passeerde een paar zwerfers. Ze sloegen haar gade toen ze voorbijkwam en voor ze het wist

knikte ze naar hen. Ze liep langs reclameborden. VAN NELLE'S, 12 CENT PER HALF ONS; WORST IS WELKOM; SOLO MARGARINE, MAAKT ALLES EXTRA FIJN; SUNLIGHT ZEEP.

Even stopte ze om naar een orgeldraaier te kijken. Eromheen stond een groep kinderen te klappen. Een politieagent naderde met zwaaiende wapenstok alsof er was gestolen. Snel liep ze door. Op het Domplein gerinkel van tramlijn 3. Dat gerinkel is ook thuis geworden, dacht Trude en ze keek hoe de wagens in de schemering verdwenen. De sommatie leek ver weg, als een droom, en dat was precies de reden dat ze haar verloofde er nog niet over kon vertellen, voor als alles onverhoopt toch niet waar zou blijken.

Ze opende de deur van de sigarenzaak en trof Johannes beneden aan, waar hij een krant zat te lezen bij de gloed van een enkele lamp. Het was warm in de winkel en hij had een paar knoopjes van zijn jasje los. Ze sloot zachtjes de deur, bleef staan en hing zonder iets te zeggen haar jas aan de kapstok. Het was halfvijf. Om vijf uur zou ze zich weer naar de keuken van de Boissevains haasten.

Ze had gezegd dat ze rond vieren langs zou komen, maar ze voelde op de een of andere manier dat het vandaag niet nodig was haar late komst te benoemen. Ze kon zich maar beter stilletjes buigen over het krantenartikel dat hij aan het uitknippen was.

‘Goedenavond, Trude,’ zei hij.

‘Goedenavond, Johannes.’

Hij staaarde naar het *Algemeen Dagblad* in zijn handen en het bleef stil, tot ze dan maar vroeg: ‘Wat ga je bewaren?’ Hij vertelde haar dat hij las over de viering van Sunderklaas op Texel en bleef nog even door de krant bladeren. Verder zei hij niets, hij was een man met veel zelfbeheersing en dit was de juiste wijze om een verloofde die te laat was aan te pakken. Hij was gewend aan een rite: excuses, het goedpraten – de kinderen waren ziek, het recept was te ingewikkeld, de dokter had haar willen spreken. Als ze ooit loog, dan was het om hem op zijn gemak te stellen. Dat ze een verkeer-